

Kampen om kvinden: Begrebshistoriske perspektiver

AF SISSEL BJERRUM FOSSAT, LONE KØLLE MARTINSEN
OG JESPER LUNDSBY SKOV

ABSTRACT

Contesting the concept of Woman: Perspectives from conceptual history.

The main argument of this article is that the concept of *kvinde* (woman) was redefined in the 19th century in Denmark, and that it can be studied alongside other central concepts. *Kvinde* re-entered the Danish vocabulary as a universal term for woman not bound to social or marital status. Early romanticists such as Adam Oehlenschläger (1779-1850) and N.F.S. Grundtvig (1783-1872) used and disseminated sagas and myths from Old Norse mythology to re-conceptualize the concept of *kvinde* in romantic poetry. Gradually the concept of *kvinde* entered other spheres of society. The article seeks to present a framework for further studies, not only in the debates and themes proposed here, but also in relation to other gendered discussions of the 19th century. The article is a preliminary attempt to establish the concept of *kvinde* in a conceptual framework, arguing that the concept needs to be studied in more depth as central to the discussions of the 19th century

KEYWORDS

Conceptual history, gender, woman, romanticism, Grundtvig, Oehlenschläger

Sissel Bjerrum Fossat, ph.d. i historie, forsker ved Odense Bys Museer.

Lone Kølle Martinsen, ph.d. i historie, seniorforsker ved Grundtvigcentret, Aarhus Universitet.

Jesper Lundsby Skov, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie ved Syddansk Universitet.

I denne artikel vil vi undersøge træk af kvindebegrebets historie fra begyndelsen af 1800-tallet, hvor begrebet blev taget i brug af romantiske forfattere, til 1870'erne, hvor kvindebevægelsen tog det til sig. Artiklen er et første skridt i et større projekt om kvindebegrebets historie i det lange 19. århundrede (1789-1915). Hvad der fremlægges her, skal afprøves og udbygges yderligere, både empirisk og teoretisk. Kvindebegrebet er ikke tidligere blevet undersøgt i en dansk sammenhæng, og artiklen er derfor udforskende i sin karakter. Vi vil gennem en række nedslag forfølge den hypotese, at kvindebegrebet kan undersøges som et historisk grundbegreb. Det vil sige, at begrebet i 1800-tallet blev tillagt nye betydninger, der kan betragtes som moderne. Vi vil vise, at romantiske forfattere som Adam Oehenschläger og N.F.S Grundtvig brugte kvindebegrebet i deres kamp for det nationale og nordiske. I sin nye betydning blev *kvinde* et overbegreb for en række specifikke betegnelser for voksne personer af hunkøn som *kone*, *frøken*, *dame* og *frue*, og marginaliserede det ældre universelle begreb *fruentimmer* til et skældsord.

Metodisk og teoretisk tager artiklen udgangspunkt i begrebshistorikeren Reinhart Kosellecks arbejde. Hvor forskellige slags diskursanalyser har været brugt hyppigt som analysemetode i en række humanistiske og samfundsvidenskabelige fag i de seneste årtier, så har begrebshistorien – og særligt Kosellecks tilgang – vundet indpas og er ofte blevet brugt i dansk historieforskning (Nevers 2004, 82-83). Der findes således en række studier over begreber som *folk* (Korsgaard 2005), *nation* (Feldbæk 1991-92), *arbejder* (Vilstrup 2017) og *demokrati* (Nevers 2011; Nørgaard 2016). Denne begrebshistoriske forskning har resulteret i megen ny viden og indsigt, og vi håber at overbevise om her, at det er lige så frugtbart at undersøge kvindebegrebets historie.

Kosellecks udgangspunkt er, at begreber både indeholder en tidslighed og en flertydighed, der gør dem velegnede som genstande for historisk undersøgelse. Koselleck tager her udgangspunkt i Nietzsche, der skrev:

“Alle begreber, i hvilke en hel proces sammenfatter sig semiotisk, unddrager sig definitionen; definerbart er kun det, der ikke har en historie” (Koselleck 2007, 72).

Det er det, der ifølge Koselleck adskiller begreber fra ord. Ord kan entydigt defineres, imens begreber altid må fortolkes (Koselleck 1972, XXII). Samtidig er det en væsentlig pointe hos Koselleck, at begrebers flertydighed ikke kun afgøres af deres sproglige kontekst, men også af deres sociale eller ikke-sproglige kontekst. Den sproglige og ikke-sproglige verden betinger nemlig hinanden:

“Et begreb er ikke blot en indikator på de af begrebet omfattede sammenhænge, men er også en faktor. Ethvert begreb sætter bestemte horisonter og grænser for mulig erfaring og tænkelig teori” (Koselleck 2007, 72).

Selvom begrebshistorikeren primært vil analysere begrebets sproglige kontekst, så vindes der meget ved også at inddrage den ikke-sproglige kontekst, den sociale, politiske og kulturelle verden, men af pladshensyn, vil vi i denne artikel primært fokusere på de begrebslige sammenhænge, som kvindebegrebet i det 19. århundrede indgik i.

Koselleck har to komplementære tilgange til at analysere begrebers sproglige kontekst. For det første gælder det om at undersøge de semantiske felter, som et begreb indgår i, dvs. at undersøge hvilke andre begreber, der knytter sig til det. Det kan f.eks. være synonyme, antonymer eller andre relaterede udtryk (Koselleck 1972, XXII-XI-II). For det andet er det vigtigt at under-

søge begrebets tidslighed, hvilket gøres ved at finde ud af hvilke erfaringer og forventninger, der er blevet knyttet til begrebet. Det er Kosellecks overbevisning, at ethvert menneskes tanker og ideer er betinget af dets oplevede erfaringer og forventninger til fremtiden. Forholdet mellem erfaringer og forventninger er ikke stabilt, men dynamisk, og det er derfor, han anser det som en vigtig del af den begrebshistoriske metode at undersøge de erfaringer og forventninger, der knyttes til et begreb (Koselleck 2007, 27-55).

Denne tidlige dimension ved Kosellecks begrebshistorie må ses i direkte sammenhæng med hans berømte hypotese, som han kaldte for *Sattelzeit* (*saddeltid*). Denne betegnelse henviser til, at Koselleck mener, at en række grundbegreber i perioden 1750-1850 gennem politisk kamp mistede deres erfaringsknyttede eller førmoderne betydninger og i stedet knyttedes stærkere til forventninger om fremtiden. Med andre ord blev begreberne moderne i denne saddeltid (Koselleck 1972, XV). Fordi begrebernes tidsliggørelse rettede sig mod fremtiden, blev de politiserede, da kampen om at definere dem også var en kamp om at beherske fremtiden.

Leksikonet *Geschichtliche Grundbegriffe*, som Koselleck var den ledende redaktør af, opererede med denne hypotese for sine undersøgelser af en række tyske grundbegreber. Grundbegreber adskiller sig fra begreber. De har de samme egenskaber som begreber, men er forskellige derved, at grundbegreber er så dominerende, at alle grupperinger i samfundet bliver nødt til at bruge dem, hvis de ønsker at udtrykke nogle særlige erfaringer, interesser og ønsker. Grundbegreber opsamler og udtrykker en tids erfaringer og forventninger (Koselleck 1992, VII).

Som Nevers har understreget, er den særlige kvalitet ved Kosellecks begrebshistorie, at den i udgangspunktet er pragmatisk og empirifølsom (Nevers 2011, 14), hvilket Vilstrup (2017) har vist i en længere

kronologi i udforskningen af arbejderbegrebets historie fra 1750-2017. Der har dog været kritik af Kosellecks teorier og metoder, særligt af begrebsdefinitionen og Sattelzeit-hypotesen, som måske passer for grundbegreber i Tyskland, men ikke for f.eks. England (Pocock 1996). Den finske historiker Henrik Stenius har foreslået at saddeltiden i Norden kan forstås som en begrebsmæssig overgangsperiode, hvor moderne europæiske begreber blev importeret og tilpasset en nordisk kontekst (Stenius 2013, 95). Et vigtigt forlæg var i denne forbindelse antologien *The Cultural Construction of Norden*, hvor det hævdedes, at der har været en særlig begrebsudvikling i Norden, hvori *bonden* som begreb indtog en særlig rolle (Stråth og Sørensen 1997, 1), en tanke som mange andre arbejder også har forfulgt (Kayser Nielsen 2009, 20).

I det følgende vil vi vise, at vores hypotese om kvindebegrebets udvikling og betydning har en heuristisk kvalitet, og at man derfra kan arbejde videre med dets historie ud fra flere forskellige vinkler. Analysen i artiklen består af tre dele. Først vil vi undersøge, hvornår kvindebegrebet blev udbredt i Danmark gennem ordbogsopslag og ved hjælp af de digitaliserede aviser i Mediestream. I tilknytning hertil vil vi vise, at der ikke blot var tale om et skifte i ordskal, men også i betydningsindhold, ved at se på, i hvilke genrer og sammenhænge begrebet *kvinde* benyttes i aviserne i forhold til det ældre *fruentimmer*, som det erstattede. Dernæst vil vi stille skarpt på de romantiske forfattere, der omfavnede kvindebegrebet og var afgørende for den tidlige betydningsdannelse. Her tager analysen udgangspunkt i Oehlenschlägers og Grundtvigs tekster, fordi de to forfattere begge brugte *kvinde* i nye betydninger og var helt centrale aktører i den danske romantik i forhold til at redefinere dets betydningsindhold og udbredelse i samtiden. I det sidste nedslag ser vi på, hvordan begrebet *kvinde* blev overtaget af den tidlige kvindebevægelse og her blev et helt centralt begreb.

KVINDE –

KRONOLOGI I ORDBØGER OG AVISER

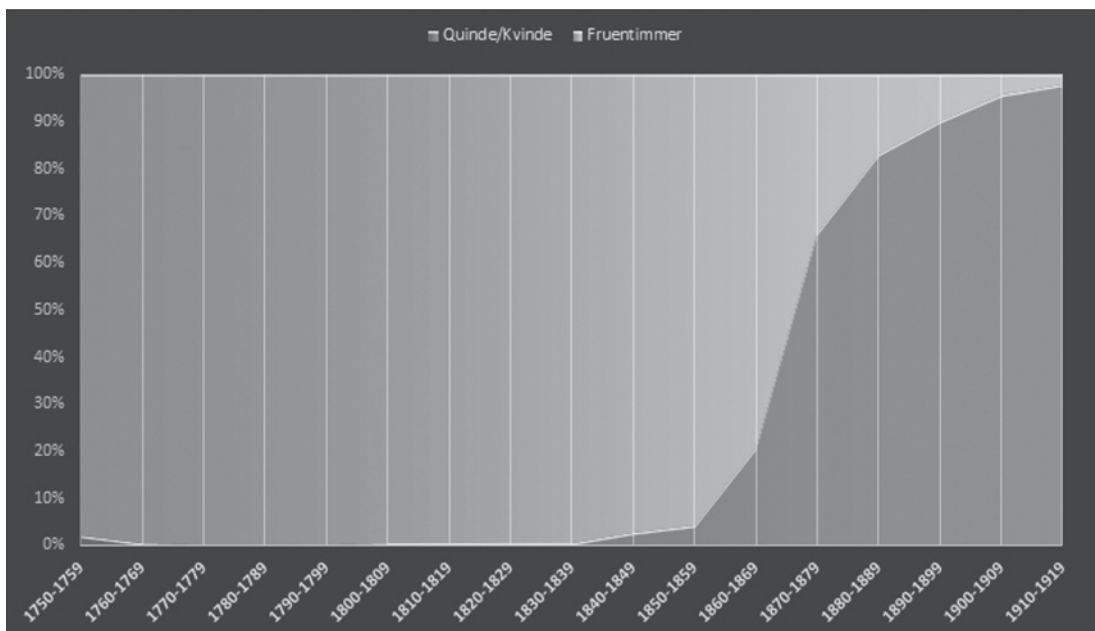
Eira Juntti (2010) har vist, at det finske kvindebegreb *nainen* udviklede sig i løbet af 1800-tallet til at blive en universel betegnelse for en voksen kvinde. Hun nævner, at det svenske *fruntimmer* blev erstattet af *kvinnu* i samme periode som *nainen* udviklede sig på finsk. Ligeledes har Ute Frevert (1995) vist, at det tyske *Weib* erstattedes af *Frau*. På dansk findes der ingen tilsvarende undersøgelser, men opslag i ordbøger og digitaliserede tekstkorpusser kan give indsigt i den overordnede kronologi.

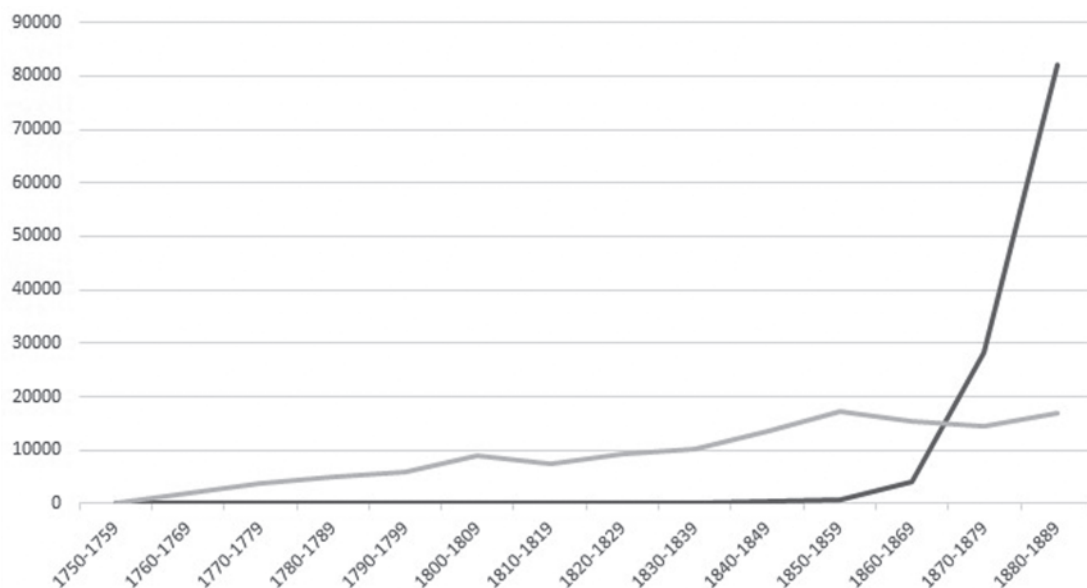
Et indledende opslag på ordet *kvinde* i det tidlige 1800-tals aviser i Mediestream giver få resultater, også, hvis man søger på ældre stavemåder som *Quinde* eller *Qvinde*. Dette skyldes ikke, at man ikke interesserede sig for kvinder, men derimod, at det danske sprog har ændret sig. Opslag i ældre ordbøger afslører, at den almindelige betegnelse var *fruntimmer* og i mere specifikke betydninger *kone* eller *dame*. Moths ordbog fra omkring 1700 angiver ganske kortfattet, at *kvinde* er et andet ord for et

fruntimmer og under *kvind* kan man læse, at det er et ord, man kalder et fruntimmer af foragt. Hos den senere *Dansk Ordbog* (1828-33) samlet af Christian Molbech, forklares *Qvinde* ligeledes med ordet *Fruentimmer*. I et opslag fra 1929 i citatordbogen *Ordbog over det danske sprog* finder man den mest grundige beskrivelse af ordet. Her kan man læse, at *kvinde* i det 17.-18. århundrede fortrænges af *fruntimmer* og *dame* uden for en bibelsk kontekst. Ordet blev bevaret i dialekt samt i den nedsættende variant *kvind*. Ifølge ordbogen blev kvinde omkring år 1800 genoptaget af romantikerne, og særligt Adam Oehlenschlägers rolle fremhæves, men ordbogen henviser også til andre samtidige som Grundtvig og Carsten Hauch. Det fremhæves også her, at ordet *kvinde* blev benyttet af kvindesagens forkæmpere efter ca. 1850, bl.a. i bladet *Hvad vi vil*.

For at komme en mere præcis kronologi end den, ordbøgerne angiver, nærmere, har vi kvantitativt sammenlignet brugen af *fruntimmer* og *kvinde* i fuldtekstdata-basen over danske aviser, Mediestream. I figur 1

Figur 1 Procentvis sammenligning mellem kvinde og fruntimmer i perioden 1750-1889

Figur 2.

Tabel over antallet af resultater af søgningerne på kvinde og fruentimmer i aviser i Mediestream.

vises brugen af de to ord i forhold til hinanden. Figurerne viser en marginal brug af *Quinde/Kvinde* i aviserne indtil 1840'erne. Efter en relativ kort overgangsperiode bliver *kvinde* dominerende fra 1870'erne og frem, mens *fruentimmer* marginaliseres i det 20. århundrede.¹ De absolutte tal i Figur 2 afspejler, at antallet af indscannede avissider, og antallet af aviser overhovedet, er meget små i begyndelsen af den undersøgte periode. Antallet stiger kraftigt fra 1840'erne og frem.

Ved nedslag i avisernes sprogbrug viser der sig et tydeligt mønster for den stigende brug af ordet *kvinde*.² Det bevægede sig først ind i aviserne via digte, sange, føljetoner, teaterstykker, taler og nekrologer. I nekrologerne erstattede det gradvist hædersbetegnelser som *dannekvinde* og *borgerinde*. Det hørte dermed først og fremmest hjemme i det dramatiske og poetiske sprog. *Fruentimmer* benyttedes derimod i annoncer og nyhedsstof. Man kunne eksempelvis læse om fængslede fruentimmere, at værel-

ser lejedes ud til ordentlige fruentimmere, og i en annonce i *Kjøbenhavns Adresse-comptoirs Efterretninger* den 19. nov. 1862, at et fruentimmer, der var "ferm i Guldbroderi", snarest kunne få arbejde. I løbet 1860'erne optræder ordene *kvinde* og *fruentimmer* i flere og flere tilfælde synonymt og i flæng – også inden for samme tekststykke. I *Dagbladet* den 20. maj 1862 kunne man læse om en arrig kvinde, der slog en fattig paraplyfabrikant ihjel. Kun i overskriften var hun en kvinde; ellers betegnedes hun som "det farlige Fruentimmer". Omkring 1870 indeholder aviserne lige så mange kvinder som fruentimmere, hvorefter ordet *fruentimmer* gradvist udgrænses til avisernes kriminalhistorier og får den negative betydning vi kender i dag. Begrebsbrugen afspejlede her en social virkelighed, hvor *kvinde* i første omgang blev brugt om fiktive og/eller idealiserede kvinder, og hvor de kvinder, der kom i konflikt med ordensmagten i aviserne, blev omtalt med dagligsprogets *fruentimmer*. Da århundre-

det nærmede sig sin afslutning, glædede Kvindelig Fremskridtforening sig over, at ordet *fruentimmer* nu næsten var blevet fortrængt fra det danske sprog:

Midt i al den Forvirring, der hersker paa det sproglige Omraade i vort Modersmaal, er der dog Grund til at glæde sig ved et absolut Fremskridt, det nemlig, at det fæle Ord „Fruentimmer” – en Germanisme af allergrimme- ste Art – næsten er bleven fortrængt i Skrift som i Tale, thi officielt anvendes det dog kun nu paa den Del af Kvindekønnet, som kommer i Kollision med Straffelovgivningen (*Hvad vi vil* 1894, 146).

Udover at fungere som en apolitisk universel kønskategori blev *kvinde* i aviserne knyttet til den nationalliberale og skandinavistiske bevægelse, der stod stærkt i 1840'erne. Taler og sange fra de stærkt politiserede “sprogfester” på Skamlingsbanken og i Studenterforeningen blev gengivet, og inspirationen fra den romantiske litteratur og poesi i både form og indhold var tydelig: I Studenterforeningen blev der skålet for “den nordiske Kvinde som den, der begejstrede Mændene til Daad” og for “de Kvinder, som ved at ægte Mænd fra et Broderland, virkede i Stilhed for Nordens Enhed” (17. januar 1861 i *Skanderborg Amtstidende*). Det skortede heller ikke på sange til den nordiske kvindes ære som eksempelvis norske Jørgen Moes *Nordens Kvinder* fra 1846 og Carl Plougs *For Nordens Kvinde* (*Dagbladet* 16. juni 1862).

På baggrund af ordbogsopslagene og undersøgelsen i Mediestream kan vi opstille en overordnet kronologi for, hvornår ordet *kvinde* blev (gen)introduceret på dansk. Fra omkring år 1800 til 1840 brugtes *kvinde* især af romantiske digtere og forfattere i det poetiske skriftsprog. Romantikernes brug af begrebet var særligt inspireret af det ældre sprog, Bibelen og danske dialekter. Fra 1840'ere og til og med 1860'erne bevægede brugen af begrebet sig ind i aviser- nes spalter og dermed i dagligdagsproget,

hvor det bed sig fast i 1870'erne. Meget tyder på, at det semantiske felt omkring det nationale og det nordiske formede en stor del af kvindebegrebets tidlige ideologiske betydninger, hvilket vi vil uddybe i det følgende. Senere blev begrebet fast knyttet til kvindebevægelsen og optog herigennem nye betydninger og blev politiseret i en ny sammenhæng. Aviserne kunne berette om *damernes* emancipation, hvilket først omkring 1870 (næsten) konsekvent blev til *kvindernes* emancipation.

NORDISKE QVINDER HOS OEHLENSCHLÄGER OG GRUNDTVIG

En væsentlig kontekst for at forstå romantikernes forkærlighed for *kvinde* er ændringer i opfattelsen af køn. Hvor den europæiske filosofi og medicin tidligere grundlæggende havde opereret med ét køn, blev dette synspunkt gradvist erstattet af en opfattelse af, at der fandtes to forskellige køn (Laqueur 1990, 149). Med eksempelvis Jean-Jacques Rousseaus tanker om køn fulgte en opfattelse af, at mænd og kvinder udførte deres livsopgaver i to forskellige sfærer; kvinden herskede i hjemmets intimsfære og manden i den offentlige sfære. Lise Busk-Jensen har argumenteret for, at denne måde at præsentere køn på blev foretrukket af det københavnske borgerskabs forfatterinder, fordi det kunne tolkes som et budskab om, at *kvinden* havde sin egen ligeværdige plads ved siden af *manden* og ikke var eller skulle være underlagt ham (Busk-Jensen 2009, 167-169). I Junttis finske undersøgelse peger hun på, at en afgørende forskel til tidligere betegnelser var, at kvinden ikke længere blev benævnt ved sin relative position i social eller ægteskabelig sammenhæng, som på dansk *frøken*, *kone*, *frue* osv. Som kvinde på dansk henviste *nainen* på finsk til et universelt kvindebegreb. På begge sprog fandtes der utallige betegnelser for kvinder af forskellig status (alder, social- og ægteskabelig status), eksempelvis *kone*, *hustru*, *matrone*, *madamme*, *dame* og *borgerinde*,

hvoraf flere er gledet ud af brug. I en dansk sammenhæng blev kvindekøn og mandskøn i 1870 optaget som kategorier i det administrative sprog bl.a. i folketællingerne. Tidligere skemaer havde indeholdt ægteskabelig status og stilling i familien så som *enke*, *kone* og *datter*, men havde ikke opereret udelukkende med køn.³

De ideer, der formede romantikken i Danmark, havde sit ophav i samtidens Europa, men tillige spillede den nordiske mytologi en central rolle. Inspireret af den tyske filosof og digter Johann Gottfried Herders tanker om nationen arbejdede de romantiske forfattere meget bevidst med sproget og dyrkede de nordiske elementer i det danske sprog. Grundtvig arbejdede eksempelvis med at erstatte germanske, franske eller latinske udtryk med danske/nordiske (Rerup 1992, 28). Det var en af årsagerne til, at det foretrukne ord for kvinde blev *kvinde* og hverken *dame*, *frue* eller *fruentimmer*. Endelig trak romantikerne, især Grundtvig, på bibelske referencer samt danske bonde- og almuedialekter (Skautrup 1953). Romantikernes tekster nåede et forholdsvist stort publikum, hvor eksempelvis Ingemann distribuerede tidens elitære tanker til menigmand via sine romaner (Martinsen 2015), og endelig nåede Grundtvigs store produktion af sang- og salmetekster tilmed den del af befolkningen, der ikke kunne læse.

I sine erindringer beretter Oehlenschläger om baggrunden for, hvordan han som 22-årig skrev digtet *Guldhornene*. Inspiration kom fra Henrik Steffens' forelæsninger om den romantiske naturfilosofi som Oehlenschläger omsatte til poesi (Oehlenschläger 1850, 187-188). Oehlenschläger brugte ikke ordet *kvinde* i digtet, men benyttede alligevel en del af det betydningsmæssige indhold, som begrebet skulle få. Hans digt beskriver, hvordan det første guldhorn blev fundet af en bondepike, "en mø", og det andet af en bonde. De to er tilsammen digtets idealmennesker, der har evnen til at ane det guddommelige, i mod-

sætning til de boglærde, der "higer og søger i gamle bøger" og ingenting finder. De tillægges forskellige egenskaber og roller. Hvor hun danser over marken og "paa Elskov grubler", er den stærke og hårdtarbejdende bonde ved at pløje jorden, da det "klinger i Muld, Det gamle Guld" (Oehlenschläger 1802). De er imidlertid lige på et åndeligt plan og har lige adgang til naturen og evigheden. I digtet optræder bondepigen parallelt og i samme funktion som bonden, og de indtager dermed rollen som hver sin halvdel af folket. Samme logik afspejles i Oehlenschlägers senere fædrelandssang *Der er et yndigt land* fra 1819, hvor det folk, der beskrives, udtrykkeligt omfatter både *Qvinder* og *Mænd*:

Og ædle Qvinder, skønne Møer,
Og Mænd og raske Svende
Beboe de Danskes Øer.
(Oehlenschläger 1819)

At både mænd og kvinder nævnes parallelt som landets indbyggere var et væsentligt nybrud i forhold til tidligere. Hvor Ewalds *Kong Christian stod ved højen Mast* fra 1779 udtrykte kongetro patriotisme, tog Oehlenschläger udgangspunkt i romantikkens forestillinger om nationen. I denne fremstilling af nationen supplerede det mandlige og det kvindelige aspekt hinanden både abstrakt i begreber som *modersmål* og *fædreland* og konkret som fællesskabets medlemmer. Oehlenschlägers sang adskilte sig fra de forslag til fædrelandssange, der blev indsendt til officerskorpsets konkurrence i 1818. Selv vindersangen, forfattet af en kvinde, Juliane Marie Jessen, vrimlede med konger, brødre, sønner, skjoldunger og indeholdt ingen hunkønsvæsner (Adriansen 2003, 61). *Der er et yndigt land* var i modsætning til disse sange et mere gennemført bud på en moderne nationalsang, fordi landskabet, sproget, historien og befolkningen blev hyldet frem for udelukkende konger og hans bedrifter. At flytte fokus fra konge til nation betød samtidigt,

at *kvinde*, *mø* og *pige* blev benævnt i den nationale helhed.

Oehlenschlägers kvindebegreb indeholdt flere betydningslag. *Kvinde* brugtes som parallel til *mand* og ikke som et underbegreb. Som *bonde* blev *kvinde* portrætteret som værende i kontakt med naturen. Hun kunne ane og sanse og havde en umiddelbar forbindelse til hjerte og følelse. Kvindens væsen og egenskaber blev beskrevet som så forskellige fra mandens som nat og dag.

I tankerne om nationen blev både Oehlenschläger og Grundtvig, som nævnt, inspireret af Herder (Oxfeldt 2005, 42 og 62; Andersen 2003, 70). Herder fremstillede nationen som en moder, der fødte og formede sine børn. Her er der tydelige paralleller mellem den danske og den islandske Herder-reception, hvor *fjallkonan* blev et symbol på den islandske nation (Björnsdóttir 1998). Samtidig indeholdt kvindebegrebet en markant nordisk dimension. Ved at bruge *kvinde* i stedet for det germanske *fruentimmer*, kunne der henvises til forestillingen om en særlig nordisk kvinde og til kvindeskikkelserne i den nordiske mytologi.

En afgørende forskel på Grundtvig og Oehlenschlägers brug af ordet *kvinde* var imidlertid, at hvor Oehlenschläger reserverede begrebet til sin poesi, brugte Grundtvig det i alle genrer, og gav dermed begrebet en langt større rækkevidde. Grundtvig udfoldede desuden i højere grad end Oehlenschläger ideen om den nordiske kvinde og skrev allerede i 1804 et digt om Sigurd og Brynhilde. Brynhilde er den første valkyrie, som Grundtvig omtaler i sit forfatter-skab, og netop valkyrien blev en karakter, som mange af kvindebevægelsens medlemmer senere spejlede sig i, som eksempelvis Pauline Worm, der beskrev sig som "*lidt af en Digter, lidt mere maaske af en Tænker, endnu lidt mere af en Valkyrie*" (Busk-Jensen 2003). Valkyrien optræder i utallige romaner og digte op gennem 1800-tallet, eksempelvis også hos H.W. Kaalund, der i 1842 skrev *Valkyrien Gøndul*, et digt der ifølge forskningen er en efterklang af

Grundtvig og Oehlenschläger (Rossel uå). Skjoldmøen et andet eksempler på en nordisk kvindeskikkelse, der ligesom gudinden Saga indtog en central plads i Grundtvigs forståelse af den nordiske mytologiske verden (Auken 2005). Med udgangspunkt i mytologien knæsatte Grundtvig et slagkraftigt narrativ om en nordisk fortid, hvor kvinden havde været højt agtet:

(...) jeg [vil] blot bemærke det karakteristiske Træk, at ligesom Nordboen udmærker sig ved sin dybe Agtelse for Qvinden, saa synes denne Agtelse paa en i Øine faldende Maade at have afpræget sig i hans Fabellære (Grundtvig 1807).

Grundtvig hentede sit erfaringsgrundlag i myter og fortællinger, hvilket nok stod i kontrast til den sociale virkelighed, men han åbnede op for tanker om, at der kunne skabes en begrebsmæssig forbindelse til en fremtid, hvor mænd og kvinder var ligeværdige. Dette synes netop at bekræfte saddeltids-tesen om, at begreber blev mere fremtidsorienterede, men også mere abstrakte og ideologiserede i løbet af det 19. århundrede. Grundtvig beskrev "oldtidens skjoldmø" som et modbegreb til "nutidens damer", og fortiden fremstod dermed som ideal og eksempel til efterfølgelse i nutiden og fremtiden:

Gerda [jættepige, red.] ei var en af Nutidens Damer, der, følede Mangel paa indvortes Glands, ofte saa gjerne sælge sig for udvortes Glimmer, laantes den end fra Jordens meest underordnede Guder. Nei, Gerda var den ubestikkelige Oldtidens Mø, der lukkede Øret for de elleve Æbler af luende Guld (Grundtvig 1805).

Nok nævnes ordet 'kvinde' ikke, men "Oldtidens Mø" indgik i det semantiske felt omkring den nordiske kvinde og henviste til forestillinger om fortidens autentiske og inderlige kvindeskikkelser.

Senere nedtonede Grundtvig den nordiske

ske mytologi til fordel for den protestantiske kristendom, men bibeholdt *kvinde* som et centralt begreb. Han tog udgangspunkt i den variant af de to bibelske skabelsesberetninger, hvor mennesket blev skabt på sjettedagen som *mand* og *kvinde* hver for sig (1. Mosebog kap. 1, v. 26-28) (i den anden blev kvinden skabt af Adams ribben (1. Mosebog kap. 2, v. 21-23)). Fælles for Adam og Eva i Grundtvigs udlægning var, at de begge var skabt i Guds billede (Grundtvig 1812, 2). For Grundtvig understregede brugen af *kvinde* hans version af den lutherske kristendom, således som det ofte er beskrevet i den teologiske forskning (Stevns 1950; Toldberg 1950; Koch 1968; Ditlevsen 1991; Vind 1999; Heggem 2004; Jonas 2007). Kvindefigurerne i Grundtvigs univers er først og fremmest modelleret over arven fra den nordiske mytologi, ofte karakteriseret ved Freja og Idun, siden over Eva og Maria fra den kristne verden. Netop Maria er et eksempel på en kvindeskikkelse, som Grundtvig ønskede at rehabilitere i den lutherske kirke, og som ofte figurerer i hans teologiske værker, eksempelvis i hans digt til Luther fra 1840, der fik titlen *Dannekvinden*.

Kvinden var ifølge Grundtvig et følelsesvæsen, intuitiv, varm og kærlig, og dermed tættere på naturen og Gud. Disse egenskaber hyldede han som vigtige, ikke mindst i den nationale proces, hvor kvinden blev symbolet på modernationen (Adriansen 2003, 443). En nok så vigtig iagttagelse er i denne forbindelse, at der til begrebet *kvinde* knyttede sig et meget nært beslægtet begreb om *kvindelighed*, og også her trak Grundtvig på Biblen som referenceramme. I sit hyldstedigt til Maria, *Kvinde-Evangeli- et*, slår han an med reference til de egenskaber, han betragtede som særligt kvindelige:

I Herrens Huus er Varmen
Den dybe Kierlighed,
Som har i Kvinde-Barmen
Sit rette Arnested
(Grundtvig 1842).

Grundtvig så netop *det mandlige* og *det kvindelige* som essentielle eller ideelle karakteristika, som kunne forefindes i det enkelte menneske uanset køn. Han mente således, at kvindelig følsomhed også kunne findes hos mænd som f.eks. hos digteren og vennen Ingemann. Ifølge Grundtvig var Ingemann *Danmarks største Digterinde*, et næsten paradisisk menneske tæt på det guddommelige i den forstand, at et menneske, der rummede både det kvindelige og det mandlige i sig, var ét hele. Dette udtrykte en central idé i romantikkens tænkning om, at de to køn er forskellige, men tillige kan nå hinanden i en højere enhed (Martinsen 2017). For Grundtvig, men også for andre af hans samtidige, var det ukontroversielt at sammenligne en mand med en kvinde. Eksempelvis vedkendte Ingemann sig kvindelige følelser uden problemer og skrev i et brev til Grundtvig om “[sin] Del af den kvindelige Natur, [som] vi vel alle har noget af” (Grundtvig 1882, 274).

DEN TIDLIGE KVINDESAG

Da Mathilde Fibiger i 1850 udgav sin roman *Tolv Breve* om Clara Raphael, forargede hun store dele af det københavnske borgerskab med sine tanker om kvindens frigørelse. Det kvindebegreb, hun benyttede, byggede i høj grad på de romantiske digteres ideer, og hun var under borgerkrigen i 1848 blevet stærkt nationalt vakt. I bogen var referencerne til samtidige som Poul Martin Møller, Oehlenschläger og Grundtvig talrige. Ligesom Grundtvig understregede Fibiger mænds og kvinders fælles menneskelighed. Trods forskellige egenskaber var de fælles om en guddommelig sjæl:

Mand, Kvinde, er intet Heelt for sig, men ved en aandelig Forening bliver hvert et Menneske i Ordets ædleste Forstand: Gud skabte Mennesket i sit Billede. Var det nu kun Kvindens Bestemmelse, at være Mændenes Husholdersker, eller et smukt Legetøj, hvormed de beskæftigede sig i ledige Timer, da vilde

Menneskeslægten aldrig opnaae nogen Enhed. Men saaledes er det ikke! Elementerne til noget uendeligt Herligt ligger i vor Natur, men skjult, som Aladdins Lampe, der kunde ligget i Bjergets Hule i Aartusinder, hvis ikke en af Skjæbnen begunstiget Haand havde hævet den, som i de gamle Eventyr, hvor Feen sover i det fortryllede Slot, bevogtet af en Troldmand. Saaledes ligger Spiren til det guddommelige Liv i os, begravet i vor Sjæl (Fibiger 1994, 50).

Den forventningshorisont, der lå i Fibigers opfattelse af begrebet *kvinde*, knyttedes her til romantikkens forestilling om det henlumrende genius hvor en persons sande natur kunne vækkes eller billedligt talt graves frem, som Aladdins lampe fra bjergets inderste, eller som guldhornene fra en pløjemark.⁴ Med andre ord mente Fibiger, at kvinder havde en anden og mere sand bestemmelse end blot at være eksempelvis husholderske – en bestemmelse, der ville materialisere sig i fremtiden.

Som én af få støttede Grundtvig Mathilde Fibiger. Han sammenlignede hende både med en skjoldmø og med gudinden Idunne i sit tidsskrift *Danskeren* (Mortensen 2006-09). Her fremhævede han, at hendes ønske om emancipation var i overensstemmelse med den nationale sag. Selvom Fibigers tidlige emancipatoriske forsøg generelt ikke blev positivt modtaget, kan vi i avisdebatten aflæse, hvordan den semantiske kamp om kvindebegrebet foregik:

Ja, hvis man ved Qvindelighed forstaaer snerpet Affektation og fjottet Forlegenhed, saa vil den vistnok lide et Saar ved “et frit Aandeligt Samliv”, men hvis man har Tillid til, at dette Begreb har noget Sandt og Berettiget i sig, maa man ogsaa indrømme, at det vil trives og ikke kues ved Frihedens Varme (*Kjøbenhavnsposten*, 4. maj, 1851).

20 år senere blev Dansk Kvindesamfund grundlagt af ægteparret Matilde og Fredrik Bajer, og nu blev kvindesagen institutiona-

liseret. Som navn og politisk sag antyder, blev begrebet *kvinde* brugt som bevægelsens centrale begreb. Der var ikke længere tale om *damernes* emancipation, men om *kvindernes*.

Bajer-parret, der var stærkt påvirkede af grundtvigianismen, knyttede ordet *kvinde* til forestillingen om en nordisk fortid befolket af frie kvinder, præcis som den også hævdedes at have været befolket af frie bønder. I højskoletidsskriftet *Nordisk Månedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning* skrev Fredrik Bajer i 1871 om opfattelsen af kvinden i oldtidens Norden (*Nordisk Månedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning* 1871, 177-215, 231-236, 307-308). De nordiske kvinder havde været helt anderledes stillet end i sydens gamle Grækenland:

Vore forfædre skattede snille og dyd lige så højt som skønhed og börd hos den fri kvinde; derfor blev hun også, alt hvad hun var i mandens tanke: ingen laverestående slavinde, men en hjælp der var ham lig (Bajer 1871, 181-182).

En anden vigtig aktør i den tidlige danske kvindebevægelse var Pauline Worm, der bl.a. havde forsvaret Fibiger i 1850'erne. Worm reflekterede i 1872 over Dansk Kvindesamfunds forkærlighed for begrebet *kvinde* frem for *dame*:

De første bannerførere for Kvindesagen herhjemme havde vistnok skadet den meget ved at kalde den “Damernes Emancipation” i Stedet for “Kvindens ret til frit at udvikle sine Evner” (Worm 1872).

For Worm forekom emancipation “råt og karleagtigt”. Lige så vigtigt var det, at damer tilhørte en særlig stand i samfundet, hvorimod kvindesagen ifølge Worm havde sit udgangspunkt i højskolerne og også omfattede almuen. Man kan her iagttage en refleksion over “kvindelighed” versus “karleagtig” i kombination med den universelle

Figur 3. Kvindetoget på Grundlovsdag i 1915. De nationale og norrøne referencer træder tydeligt frem, ikke mindst via Anna E. Munchs banner, hvor en bondepige siddende beundrer et guldborn.

betydning af *kvinde* versus borgerskabets *dame*.

I forbindelse med at debatten om kvinders stemmeret intensiveredes, brød Bajerparret med Dansk Kvindesamfund. Matilde Bajer stiftede Kvindelig Fremskridtforening, der entydigt gik ind for, at også kvinder skulle have stemmeret. Foreningen udgav *Hvad vi vil*, og i første nummer beskæftigede redaktørerne sig indgående

med, hvad kvindesag var, og hvad man i det hele taget skulle forstå ved begrebet *kvinde*:

Kvindesagen er en Bestræbelse for at skaffe Kvinden den Ret, der tilkommer hende som Menneske. Den er en Bestræbelse for at aabne alle Erhvervsgrene for hende, for saa Vidt hendes fysiske Kræfter kunne række; thi i den Henseende har Naturen jo selv gjort Forskel paa Kønnene; hvorimod hun, hvad de aande-

lige Kræfter og Evner angaar, godt kan stilles Manden jævnbyrdig, om disse end ere af forskellig Natur. (...) Kan man dog ikke se, at det er nedværdigende for Kvinden at gaa retsløs, ansvarsløs omkring i Verden? Tror man da ikke, at hendes Hjerte banker højt for Frihed, for Folk og for Fædreland? At ikke ogsaa hun har Trang til at yde sit Bidrag til lykkelige Samfundstilstande i vort Folk? (*Hvad vi vil*, 1888).

Hvad vi vil lagde vægt på, at mænd og kvinder besad en fælles menneskelighed. Den lighed mellem mænd og kvinder, som lå til grund for ønsket om stemmeret, hvilede på åndelig jævnbyrdighed. Referencen til det nationale var ligeledes tydelig, hvor kvinden i særlig grad følte for frihed, folk og fædreland. Kvindebegrebets tidlige dannelse som en del af den romantiske og nationale begrebsverden var stadig tydelig ved fejringen af kvindernes valgret i 1915. Med dannebrog, hvide kjoler med røde bånd og banneret med kvinden og guldhornet lod Dansk Kvindesamfund de nationale referencer få en central plads. *Kvinden og Samfundet* forklarede, at Anna Munchs banner skulle ses som et symbol på de "danske Kvinder, som drog Kvindesagens Guldhorn op af Tidens Muld i 1871" (*Kvinden og samfundet* 1911, 129). I forklaringen lå et erfaringsrum, der henviste til fortiden, både den nære fortid og den fjerne oldtid, hvilket understøttede en forventningshorisont om frigørelse og ligeret.

PERSPEKTIVER

Som vist ovenfor, er det frugtbart at undersøge kvindebegrebet historisk. Udviklingen af begrebets betydningsindhold udviser træk, der kan ses i sammenhæng med Kosellecks moderniseringstese. Det universelle kvindebegreb trådte i mange tilfælde i stedet for specifikke betegnelser som *kone*, *enke*, *frue*, *dame*, osv. og kunne benyttes i bestemt form: *kvinden*. Denne kollektive entalsform kan betragtes som det,

Koselleck kalder en ideologisering af begrebsbrugen, og kan iagttages hos en lang række andre samtidige begreber: *historien*, *fremskridtet*, *arbejderen*, osv. (Vilstrup 2017, 27). Dette kan også ses i forbindelse med begreber som *kvindelighed* og *mandighed*, der bl.a. hos Grundtvig var ideelle og essentielle egenskaber. Vel at mærke var de hos Grundtvig ikke fast knyttet til personer, der blev opfattet som henholdsvis kvinder eller mænd. Det universelle kvindebegreb havde tillige en mere egalitær betydning end de specifikke betegnelser. Det henviste ikke til social stand og blev derfor fremhævet som en betegnelse, der var at foretrække frem for det borgerlige *dame*, hvilket i Kosellecks forstand kan aflæses som en demokratisering af kvindebegrebet. Ordet *fruentimmer* forblev derimod knyttet til det konkrete hverdagsprog i aviserne og blev dermed efterhånden udgrænset til kriminalstof og forbeholdt kvinder med lav social status.

Et særligt træk ved kvindebegrebets transformation i 1800-tallet er, at det bevæger sig fra en poetisk og romantisk kontekst over i en politisk. I modsætning til eksempelvis ordet *fruentimmer* fik *kvinde* et tydeligt nationalt og nordisk betydningselement, da det indgik i det nationalromantiske begrebskompleks, og med den nationale vækkelse fik det større udbredelse fra midten af århundredet. Myterne om fortidens autentiske og frie kvinder etablerede et abstrakt erfaringsgrundlag, der kunne skabe en begrebsmæssig forbindelse til en fremtid, hvor kvinder kunne være mere ligestillet med mænd. Da kvindebegrebet blev overtaget af kvindebevægelsen blev dette til en eksplicit forventningshorisont.

Den empiri og de eksempler, vi her har anvendt, kunne alle udvides i dybere analyser, og ikke mindst efterlader denne artikler mange perspektiver uberørte. I fremtidige undersøgelser ville man eksempelvis kunne se nærmere på receptionen af John Stuart Mills *Kvindernes Underkuelse*, der tidligt blev oversat til dansk af Georg Brandes i

1869. Netop dette skrift påvirkede eksempelvis den toneangivende juraprofessor Carl Goos' holdning til kvinder (Skov 2014, 29). Juristerne er væsentlige at inddrage, da den juridiske udvikling betød, at kvinder fik flere og flere borgerrettigheder i Norden i løbet af 1800-tallet (Melby 2001; 2011). Historikeren Jytte Larsen har peget på, at der i 1870'erne var en række jurister i både Danmark og Norden, som var optagede af at forbedre den gifte kvindes rettigheder (Larsen 2010). Følelshistoriske perspektiver ville også være interessante at inddrage, da Ute Frevert har argumenteret for, at følelser blev tillagt nye definitioner i 1800-tallets anden halvdel, og at man således kunne tale om en "anden saddeltid" (Frevert 2009); 2013. Endelig inviterer kvindebegrebets historie til at stille en række transnationale spørgsmål: Hvordan forholdt det danske kvindebegreb sig til samtidige europæiske strømninger? Ikke mindst kunne man spørge, om Danmark fungerede som et transnationalt knudepunkt i forhold til det øvrige Norden i en "tragt-tid", sådan som Henrik Stenius har foreslået (Stenius 2013). Det ville i den forbindelse være nærliggende at undersøge, hvorvidt kvindebegrebet i lighed med bondebegrebet (jf. Stråth og Sørensen 1997) indtog en særlig plads i forestillingerne om de nordiske samfund?

LITTERATUR

- Adriansen, I. 1990. *Fedrelandet, folkeminderne og modersmålet*. Sønderborg: Skrifter for Museumssområdet for Sønderjyllands Amt.
- Adriansen, I. 2003. *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Andersen, B. M. 2003. Grundtvigs folkelighedsbegreb. *Grundtvigstudier*. 54(1).
- Auken, S. 2005. *Sagas spejl: Mytologi, historie og kristendom hos N.F.S. Grundtvig*. København: Gyldendal.
- Beck, S. 1983. Goos, Brandes og kvinderne – Noget om de idemæssige brydninger i debatten

- om kvinderne i slutningen af det 19. århundrede. *Årbog for Kvinderev. 83*.
- Brandt-Nielsen, E. Grundtvig og det kvindelige, *Dansk udsyn*. 72(3), 1993.
- Busk-Jensen, L. 2003: *Pauline Worm*. [Online]. Tilgængelig på: <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/1691/>
- Busk-Jensen, L. 2009. *Romantikens forfatterinder*. København: Gyldendal.
- Ditlevsen, K. 1991. Grundtvig og Jomfru Maria, *Vartovbogen*, 29-48
- Feldbæk, O. red. 1991-92. *Dansk identitetshistorie*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Fibiger, M. 1891. *Clara Raphael – Mathilde Fibiger: et Livsbillede*. København: Philipsen.
- Fibiger, M. 1994. *Clara Raphael. Minona*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København: Borgen.
- Frevert, U. 1995. *Mann und Weib, und Weib und Mann: Geschlechter-Differenzen in der Moderne*. München: Beck.
- Goos, C. 1876-77. Kvindens retlige Stilling i Danmark i Det nittende Aarhundrede. *Maanedsskrift for Literatur og Kritik*.
- Grundtvig, N.F.S. 1805. *Poetiske skrifter*.
- Grundtvig, N.F.S. 1807. Om Asalæren. *Ny Minerva*, maj 1807.
- Grundtvig, N.F.S. 1812. *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*. København.
- Grundtvig, N.F.S. 1840. Dannekvinden, Luthers Minde. *Nordisk Kirketidende*. 43.
- Grundtvig, S. 1882. *Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-1859*. København: Samfundet til den danske litteraturs fremme.
- Heggem, S. 2004. *Kjerlighedens makt, maskerade og mosaikk: En lesnig av N. F. S. Grundtvigs Sang-Værk til den Danske Kirke*. Disputats.
- *Hvad vi vil*. 1894. Fruentimmer - Dame - Kvinde. 7.
- Jonas, U. 2007. Kvinde-Evangeliet: Om Grundtvigs mandebilleder og kvindesyner. *Grundtvig Studier*. 58(1), 168-193.
- Juntti, E. 2010. Development of the concept of 'woman' (nainen) in Finnish language newspaper texts 1830-1860. *Redescriptions, Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*. 14.
- Koch, B. 1968: *Grundtvig, Luther og ægteskabet*. København.
- Kofod, E.M. 1996. Hælften Skjald og Hælften Bogord. *Guldalderens verden. 20 historier fra nær og fjern*. København: Gyldendal.
- Korsgaard, O. 2005. *Kampen om folket*. København: Gyldendal.
- Koselleck, R., Contze, W. Brunner, O., Hrg.

1972. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 1. A-D. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Koselleck, R., Contze, W. Brunner, O., Hrg. 1992. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 7. Verw-Z. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Koselleck, R. 2007. *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Koselleck, R. 2006. *Begriffsgeschichten. Studien zur semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- *Kvinden og samfundet*. 1911. Dansk Kvindesamfunds Banner. 27(12).
- Larsen, J. 2010. *Også andre hensyn. Dansk ligestillingshistorie 1849-1915*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lundgreen-Nielsen, F. 1999. Grundtvig und Steffens. Die Wechselwirkung zweier berühmter Vettern. I: Lorenz O. og Henningsen B. red. *Henrik Steffens – Vermittler zwischen Natur und Geist*, Berlin: Berlin verlag.
- Madsen, V. 1929. *Adam Oehlenschläger: Nordens Digterkonge*. København: Athene.
- Martinsen, L.K 2015: Combining Intellectual history with the History of the Book: The Concept of Folk in Popular Literature in the Nineteenth Century. *Contributions to the History of Concepts*. 10(2), 91-110. DOI: 10.3167/choc.2015.100206
- Martinsen, L. K. 2017. Danmarks største Digterinde. Skitse til en revurdering af Grundtvig og Ingemann i et køns- og følelseshistorisk perspektiv. I: Baunvig, K. F. og Schelde, M. red. *Den gode den onde. Om Grundtvigianister og brandtitter*. København: Eksistensen, 49-72.
- Melby, K. 2001. Ekteskabslovreform. En forudsætning for velferdsstaten? I: Petersen, K, Rømer Christensen, H. og Lundberg U. red. *Frihed, lighed og tryghed: Velferdspolitik i Norden*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Melby, K., Ravn, A. B., Rosenbeck, B., and Carlsson, C. W. 2011. What is Nordic in the Nordic gender model? In: Kettunen K. and Petersen K. eds. *Beyond Welfare State Models. Transnational Perspectives on Social policy*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 147-169.
- Mortensen, S. red. 2006-09. Skandalesuccesen Clara Raphael. *Dansk litteraturs historie. Den Store Danske*. Gyldendal. [Online]. [Lokaliseret 15. juli 2017]. Tilgængelig på: <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=476746>
- Nevers, J. 2004. Til begreberne! En skitse af to begrebshistoriske analysestrategier. I: Hansen, P.H. og Nevers, J. red. *Historiefagets teoretiske udfordring*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 81-105.
- Nevers, J. 2011. *Fra skaldsord til slagord. Demokratibegrebet i dansk politisk historie*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Nielsen, N. K. 2009. *Bonde, stat og hjem – fra pitismen til 2. verdenskrig*. Aarhus: Aarhus universitetsforlag.
- *Nordisk Månedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning*, 1871, første halvårgang.
- *Nordisk Månedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning*, 1872, anden halvårgang.
- Nørgaard, A.N. 2016. *Demokratiet og kampen om Junigrundloven. En undersøgelse af demokratibegrebet i den danske grundlovs kamp 1848-49*. Ph.d.-afhandling. Aarhus: Aarhus Universitet.
- Oehlenschläger, A. 1819. *Poetiske Skrifter*. København: udgivet af F.L. Liebenberg, 1862.
- Oehlenschläger, A. 1850. *Oehlenschlägers Erindringer bind 1-2*. København: A.F. Høst.
- Oxfeldt, E. 2005. *Nordic Orientalism: Paris and the cosmopolitan imagination 1800-1900*. København: Museum Tusulanum Press.
- Pocock, J.G.A. 1996. Concepts and Discourses: A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter. In: Lehmann, H. and Richter, M. eds. *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington, D.C.: German Historical Institute.
- Rerup, L. 1992. Grundtvigs indflydelse på den tidlige danske nationalisme. *Grundtvig Studier*. 43 (1), 20-32.
- Rossel, S. H. ukendt årstal. Forfatterportræt Hans Vilhelm Kaalund. *Arkiv for Dansk Litteratur* [Online]. [Lokaliseret 08. april 2018]. Tilgængelig på: http://adl.dk/solr_documents/kaalund-p
- Skau, L. 1845. Tale på Skamlingsbanken 18. juli 1845. *Morgenposten* 25. juli 1845.
- Skov, J.L. 2014. *Politik uden demokrati – Goos, Matzen, Nellesmann og den danske retsstat*. Syddansk Universitet.
- Smurf. 2018. *Statsbiblioteket*. [Online]. [Lokaliseret 08. april 2018]. Tilgængelig på: <http://labs.statsbiblioteket.dk/smurf/>
- Stenius, H. 2013. A Nordic Conceptual Universe. In: Haggrén, H., Rainio-Niemi, J. and Vauhkonen, J. eds. *Multi-layered Historicity of the Present*. Helsinki: University of Helsinki, 93-104.
- Stevns, M. 1950. *Fra Grundtvigs salmeværksted*. København.
- Stråth, B. and Sørensen, Ø. eds. 1997. *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press.

- Toldberg, H. 1950. *Grundtvigs symbolverden*. København: Gyldendal.
- Vind, O. 1999. *Grundtvigs historiefilosofi*. København: Gyldendal.
- Vilstrup, M. B. 2017. *Kampen om arbejderne – arbejderbegrebets politiske historie 1750-2017*. Ph.d.-afhandling. Odense: Syddansk Universitet og Arbejdermuseet.
- Worm, P. 1872. Kvindesagens Fortid og Fremtid. *Fædrelandet* 8. april 1872.

NOTER

1. Et lignende resultat kommer frem ved opslag i Smurf (2018). Her benytte ligeledes materialet i Mediestream, men grafen, der vises, er relativ i forhold til antallet af avissider. Se: <http://labs.statsbiblioteket.dk/smurf?q=kvinde.fruentimmer> [Lokaliseret 08.04 2017].
2. Nedslagene er gennemført som stikprøver og ved en systematisk gennemgang af de ti første resultater ved søgeindstillingen 'relevans' på de to ord kvinde og fruentimmer for hvert år i perioden 1860-1875, hvor brugen af kvinde for alvor stiger.
3. De indscannede folketællinger kan ses på Rigsarkivets hjemmeside: www.sa.dk
4. Her henviser Fibiger til Oehlenschlägers læsedrama Aladdin fra 1805 og trækker på referencer til både biblen og almuens gamle eventyr i et og samme citat.